

Η ΧΑΣΜΩΔΙΑ ΩΣ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΤΗΣ ΜΕΤΡΙΚΗΣ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΦΩΝΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ

Ἡ μελέτη αὐτὴ ἐπικεντρώνεται στὴν πραγματεύση τῆς χασμωδίας καὶ τῶν τρόπων θεραπείας της στὴν ἐπικὴ ποίηση κυρίως τῆς ὕστερης ἀρχαϊότητος. Ἡ χασμωδία ἔχει ἐρμηνευθεῖ ποικιλοτρόπως ἀπὸ τοὺς μελετητές· ἔχουν δοθεῖ διάφοροι ὀρισμοί, ἐκ τῶν ὁποίων κανεὶς δὲν εἶναι πλήρως ἀποδεκτός. Ὡς γνωστόν, ὁ ὄρος χασμωδία προέρχεται ἐτυμολογικῶς ἀπὸ τὸ ρῆμα χαίνω (=χάσκω). Σύμφωνα μὲ τὸν P. Maas¹, τὴν ἀποψη τοῦ ὁποίου ἀποδεχόμαστε, ἡ χασμωδία ἀποτελεῖ ἀντικείμενο τόσο τῆς μετρικῆς ὅσο καὶ τῆς φωνολογίας, καθὼς ἡ παρουσία της ὀφείλεται τόσο σὲ μετρικὲς ἀνάγκες ὅσο καὶ σὲ φωνητικὰ ζήτηματα. Ὁ P. Chantraine² ὅμως διαφωνεῖ μὲ αὐτὴν τὴν ἀποψη καὶ θεωρεῖ ὅτι τὸ ζήτημα σχετίζεται περισσότερο μὲ τὴ μετρικὴ παρά μὲ τὴ φωνητικὴ. Γιὰ τὴν πληρέστερη κατανόηση τῆς χασμωδίας, θεωροῦμε ὅτι εἶναι ἀπαραίτητη ἡ διερεύνηση καὶ τῆς φύσεως τῶν φωνηέντων καὶ διφθόγγων ποὺ βρίσκονται σὲ χασμωδία, ἀλλὰ καὶ τῆς μετρικῆς θέσεως ποὺ κατέχουν μέσα στὸν στίχο.

Ὁ Knös³ προσδιορίζει γενικὰ τὴ χασμωδία ὡς τὴν ἀκολουθία ἐνὸς φωνήεντος, τὸ ὁποῖο δὲν ἔχει ὑποστει ἔκθλιψη στὸ τέλος μιᾶς λέξεως, καὶ τοῦ ἀρκτικοῦ φωνήεντος τῆς ἐπόμενης λέξεως. Ἀντιθέτως, ὁ Maas θεωρεῖ ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν ἐπαλληλία ἐνὸς φωνήεντος ἢ διφθόγγου στὸ τέλος λέξεως ποὺ ἔχει τὴ φυσικὴ του ποσότητα, χωρὶς δηλαδὴ νὰ ἔχει ὑποστει ἐπικὴ βράχυνση, καὶ τοῦ ἀρκτικοῦ φωνήεντος ἢ διφθόγγου τῆς ἐπόμενης λέξεως⁴.

1. Βλ. Maas, *Greek Metre* (μετάφρ. Lloyd-Jones, H.), Ohford² 1966) = 1962) σ. 89: "This subject does not properly form part of metric or of prosody".

2. Chantraine, P., *Grammaire Homérique*, τ. 1 (Klincksieck, C.), Paris³ 1958 (=1942), σ. 88: «La théorie de l'hiatus est compliquée et le détail en relève plutôt de la métrique que la phonétique».

3. Βλ. Knös, O. W., *De digammo Homericis questiones*, Upsaliae 1873, σ. 35.

4. Maas, ὁ.π., § 141. Τὸν ὀρισμὸ αὐτὸν ἀποδέχεται καὶ ὁ Br. Snell, *Μετρικὴ τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς ποιήσεως* (μετάφρ. Νικητά, Ἀν.), Ἀθῆναι 31969 (=1962) σ. 96, Δωδώνη: *Φιλολογία* 36-37 (2007-2008) 231-247

Ἄλλοι πάλι θεωροῦν ὡς χασμωδία κάθε ἄμεση ἐπαφή δύο φωνηέντων πού ἀνήκουν σέ δύο διαφορετικὲς συλλαβές⁵. Αὐτὸ ὅμως σημαίνει ὅτι τὸ φαινόμενο αὐτὸ συμβαίνει τόσο ἀνάμεσα σέ δύο λέξεις, ὅσο καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἴδιας λέξεως. Ἐντούτοις, ἡ ἐπαλληλία τῶν φωνηέντων ἐντὸς μιᾶς λέξεως δὲν θεωρεῖται «χάλων» στὴν ἐπική ποίηση⁶. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴ χασμωδία πού δημιουργεῖται, ὅταν μία λέξη χάνει τὸ τελικὸ τῆς φωνήεν ἀπὸ ἐκθλίψη καὶ παραμένει μὲ τὸ προτελευταῖο γυμνὸ φωνῆεν μπροστὰ ἀπὸ τὸ ἄρκτηκὸ φωνῆεν τῆς ἀκόλουθης λέξεως.

Ὅρισμένοι μελετητὲς διέκριναν τὴ χασμωδία ἀφ' ἐνὸς σέ «ἀνεκτὴ - νόμιμη» ("legitimate") καὶ ἀφ' ἐτέρου σέ «ἀβάσιμη - ἀδόκιμη - ἐνοχλητικὴ» ("illegitimate")⁷. Βάσει τοῦ κριτηρίου τῆς ἐμφανισεῶς τῆς σέ συγκεκριμένα μετρικὰ σημεῖα τοῦ ἐξάμετρου, θεωρήθηκε ἀνεκτὴ κυρίως σέ σημεῖα παύσεων, κυρίων ἢ δευτερευουσῶν τομῶν, διαιρέσεως καθὼς ἐπίσης καὶ στὸ τέλος τοῦ στίχου, ἐνῶ κρίθηκε ἀδόκιμη ὅπουδήποτε ἄλλου. Ἐξάλλου, μὲ κριτήριο τὴν προσωδιακὴ ποιότητα καὶ τὴ φύση τῶν φωνηέντων, ἡ χασμωδία θεωρήθηκε «ἐπιτρεπτὴ» ("inoffensive") ἢ «μὴ ἐπιτρεπτὴ - ἐνοχλητικὴ» ("offensive")⁸.

Ἡ χασμωδία στὸν ἐξάμετρο διακρίνεται σέ τρία εἴδη: α) ὅταν παραμένει τὸ μακρὸ στὴ θέση τοῦ ποδὸς πρὶν τὸ φωνῆεν, β) ὅταν αὐτὸ παραμένει στὴν ἄρση τοῦ ποδὸς πρὶν ἀπὸ φωνῆεν καὶ γ) ὅταν τὸ βραχὺ στὴν ἄρση τοῦ ποδὸς δὲν ἐκθλίβεται πρὶν ἀπὸ φωνῆεν⁹. Ἀποδεχόμενοι τὴν παραπάνω διάκριση, θεωροῦμε ὅτι ὑπάρχει χασμωδία μεταξὺ τῶν ἐπάλληλων φωνηέντων ἀνάμεσα στὸ τέλος μιᾶς λέξεως καὶ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐπόμενης, μόνον ὅταν αὐτὰ διατηροῦν τὴν ποσότητά τους· δηλαδὴ, τὸ φαινόμενο τῆς ἐπικῆς βράχυνσης δὲν ἐντάσσεται στὴ χασμωδία, ἀλλὰ ἀποτελεῖ τρόπο θεραπείας αὐτῆς. Ἀκόμη, ὀφείλουμε νὰ ὑπενθυμίσουμε στὸ σημεῖο αὐτὸ ὅτι οἱ προκλιτικὲς καὶ ἐγκλιτικὲς λέξεις σέ σχέση πρὸς τὰ φαινόμενα τῆς χασμωδίας, τῆς ἐπικῆς

ὁ ὁποῖος προσδιορίζει τὴ χασμωδία ὡς τὴ συνάντηση τοῦ τελικοῦ φωνήεντος μιᾶς λέξης μὲ τὸ ἄρκτηκὸ τῆς ἀκόλουθης, ἐκτὸς ἐὰν ἔχουμε «βράχυνση ἐν χασμωδίᾳ».

5. Ἡ θέση αὐτὴ ὑποστηρίχθηκε ἀπὸ τὸν Brugmann καὶ παρατίθεται ἀπὸ τὸν Athanassakis, *Ap. N., Hiatus in Hesiod (A Dissertation)*, University of Pennsylvania 1965, σ. 75.

6. Βλ. Δυπουρλή, *Ἀρχαία Ἑλληνικὴ μετρικὴ* (μὴ πρώτη προσέγγιση), (Παρατηρητὴ) Θεσσαλονίκη 1983, σ. 21.

7. Τοὺς παραπάνω ὅρους τοὺς εισηγήθηκε ὁ Athanassakis, *Hiatus in Hesiod*, ὁ.π., σσ. 1-3.

8. Βλ. Athanassakis, ὁ.π., σ. 79 κ.έ.

9. Σχετικὰ μὲ τὴ διάκριση αὐτὴ τῶν εἰδῶν τῆς χασμωδίας βλ. Γιαννάκη, Γ. Ν., *Ὀρφεῶς Λιθικά* (διδασκατορικὴ διατριβή), Ἰωάννινα 1982, σσ. 60-61.

βράχυνσης καὶ τῆς ἐκθλίψεως θεωροῦνται ἀνεξάρτητες κι' ὄχι συνανήκουσες λέξεις· ἐπομένως, ὡς πρὸς τὰ φαινόμενα αὐτά, ἐκλαμβάνονται ὡς κύριες¹⁰.

Γενικῶς ἡ χασμωδία ἀποφεύγεται στὴν ἐπική ποίηση· ἡ ἀρνητικὴ ἀκουστικὴ ἐντύπωση, ποὺ δημιουργεῖται ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τῆς χασμωδίας¹¹, ὀδηγεῖ κλιμακωτὰ στὸν δραστικὸ περιορισμὸ τῆς ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Καλλιμάχου καὶ ἐντεῦθεν. Ἀνερμήνευτες περιπτώσεις τοῦ φαινομένου βρίσκονται μόνον στὸν Ὀμηρο καὶ τοὺς μεταγενέστερους ἐπικούς ποὺ ἀκολουθοῦν τὸ παράδειγμά του, ἐνῶ στὸν Καλλιμάχο ἡ χασμωδία εἶναι ἐπιτρεπτὴ μόνον ἀνάμεσα σὲ ἓνα μακρὸ στοιχεῖο τοῦ ἑξαμέτρου κι' ἓνα δισύλλαβο δίλογο¹². Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ στὸν Νόννο, στὸν ὁποῖον τὸ φαινόμενο εἶναι σπανιότατο. Ἀποφεύγει τὴ χασμωδία σχεδὸν ὀλοκληρωτικὰ, ἐκτὸς ἀπὸ ὀρισμένες πολὺ σπάνιες περιπτώσεις¹³ ποὺ ὀφείλονται σὲ στερεότυπες φράσεις στὶς ὁποῖες μιμεῖται τὸν Ὀμηρο καὶ τὸν Ἀπολλώνιο Ῥόδιο (π.χ. *Ζεῦ ἄνα, ὃ ἄνα, εὖ εἰδώς, εἰ ἐτεόν, ἦ ὅτε, τῶ ἔνι, τῶ ἔπι κ.τ.δ'*)¹⁴. Σύμφωνα μὲ τὸν Maas¹⁵, ὁ Νόννος ἐπιτρέπει τὴ χασμωδία συνήθως ἀνάμεσα σὲ ἓνα μακρὸ καὶ ἓνα δισύλλαβο δίλογο μὲ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις¹⁶. Ἐπιπλέον, ποτὲ δὲν συναντᾶται

10. Maas, ὁ.π., § 135. Τὸ νόημα τῆς ἔννοιας «λέξη» διαφοροποιεῖται στὴ μετρικὴ ἀπὸ τὸ σύνθηες γραμματικὸ περιεχόμενό της. Μετρικὴ λέξη εἶναι ὀλόκληρη ἡ δμάδα λέξεων ποὺ μπορεῖ νὰ σχηματίζεται ἀπὸ ἓνα κύριο μέρος τοῦ λόγου (π.χ. οὐσιαστικὸ, ρῆμα, κ.τ.λ.) μαζί μὲ τὶς προκλιτικὲς λέξεις (π.χ. ἄρθρα, προθέσεις, μονοσύλλαβοι σύνδεσμοι καὶ ἀντωνυμίες, κ.τ.λ.) καὶ τὶς ἐπιτασσόμενες λέξεις (π.χ. μονοσύλλαβα ἐγκλιτικά, μόρια, σύνδεσμοι, κ.τ.λ.) οἱ ὁποῖες συνάπτονται μαζί μὲ αὐτὸ καὶ ἀποτελοῦν μία μετρικὴ ἐνότητα. Μὲ ἄλλα λόγια, ὡς «λέξη» στὴ μετρικὴ δὲν ἐκλαμβάνεται κάθε γραμματικὴ λέξη ποὺ γράφεται χωριστὰ στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ δὲν ἔχει πλήρες νοηματικὸ περιεχόμενο. Βλ. σχετικὰ τὴ διδακτορικὴ μας διατριβή: *Ὁ δακτυλικὸς ἑξάμετρος στίχος στοὺς ποιητὲς τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος Μουσαῖο, Κόλλουθο καὶ Τριφιόδωρο*, Ἰωάννινα 2006, σ. 6 κ.έ.

11. Εἶναι ἐνδεικτικὸ τὸ ὅτι ὁ ἀρχαῖος ρήτορας Ἰσοκράτης εἶχε ἐπισημάνει πὼς ἡ χασμωδία θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποφεύγεται ὄχι μόνον στὸν ποιητικὸ, ἀλλὰ καὶ στὸν πεζὸ λόγο· εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ θέση του ὅτι: *«ἐν τῇ λέξει δεῖ τὰ φωνήεντα μὴ συμπίπτειν· χωλὸν γὰρ τὸ τοιόνδε»*. (Ἰσοκρ. Τέχνη, ἀπ. 6 Β-Β· βλ. Λυπουρλή, ὁ.π., σ. 20).

12. Maas, ὁ.π., §135. Ὅσον ἀφορᾷ τὴ χασμωδία στοὺς ἑλληνιστικοὺς ποιητὲς, βλ. καὶ Rzach, A., "Der Hiatus bei Apollonios Rhodios", *WS*, τ. 3 (1881), σ. 52.

13. Βλ. Maas, ὁ.π., § 141· West, M. L., *Greek Metre*, Oxford 1982, σ. 179· Vian, Fr., *Nonnos de Panopolis. Les Dionysiaques. Tome I. Chants I-II* (Budé), Paris 1976, σ. LV.

14. Βλ. Lehrs, K., *Ouestiones epicae*, Regimonti 1837 σ. 277 κ.έ.· ἐπίσης Keydell, R., *Nonni Panopolitani Dionysiaka* (Prolegomena), Berlin 1959, σσ. 40*-41*, 17· πβ. Vian, ὁ.π.

15. Βλ. ὁ.π.

16. Ἡ μόνη περίπτωσις ποὺ βρίσκουμε χασμωδία σὲ δίλογο εἶναι στὸν στίχο 35.334 *εἰ μὴ οἱ*· ὁμοίως, σύμφωνα μὲ τὸν Keydell (ὁ.π., σ. 41*, 17), χασμωδία ἀνάμεσα σὲ ἓνα

ἀθεράπευτη χασμωδία μετὰ ἀπὸ τὸν σύνδεσμο καὶ ἢ μετὰ ἀπὸ ἐκθλιβόμενη κατάληξη -αι¹⁷.

Τὸ δίγαμμα (F) δὲν υφίσταται καθόλου οὔτε ἀσκεῖ μετρικὴ ἐπίδραση στὸν Νόννο¹⁸, τὸ ὁποῖο ἦταν ἓνα ἡμιφωνικὸ στοιχεῖο πού, ἐκτὸς τῶν πολλῶν καὶ ποικίλων του φωνητικῶν λειτουργιῶν, δὲν ἐπέτρεπε νὰ προκληθεῖ χασμωδία. Εἶχε εἰδικὸ ρόλο στὴν πρόιμη κυρίως ἐπικὴ ποίηση καὶ ἐπιδρούσε μὲ διάφορους τρόπους μετρικῶς, ὅπως π.χ. καθιστοῦσε μακρὰ μία βραχεία συλλαβὴ ὅταν βρισκόταν πρὶν ἀπὸ σύμφωνο, ἐπέτρεπε τὴ διατήρηση τῆς ποσότητος ἐνὸς ληκτικοῦ μακροῦ φωνήεντος ἢ διφθόγγου πρὶν ἀπὸ λέξη πού ἀρχίζε ἀπὸ φωνῆεν καὶ ἐμπόδιζε τὴν ἐκθλιψὴ ἐνὸς βραχέος φωνήεντος¹⁹.

Ἀπὸ τοὺς ποιητὲς πού ἐντάσσονται στὴ λεγόμενη «σχολή» τοῦ Νόννου, ὁ Κόλλουθος δὲν παρουσιάζει καμία ἀπολύτως περίπτωσι χασμωδίας. Στὸ ἔργο ὅμως τοῦ Μουσαίου, ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ πλέον πιστὸς ἀκόλουθος τοῦ Νόννου, ἡ χασμωδία ὑπάρχει μόνον σὲ τέσσερις περιπτώσεις: α) στὸ μακρὸ στοιχεῖο τοῦ πέμπτου δακτύλου τοῦ στίχου 38: *ἰλασκομένη Ἀφροδίτην*· β) στὸ μακρὸ στοιχεῖο τοῦ πρώτου δακτύλου τοῦ στίχου 188: *ῥῆ ἐνι*· γ) στὸ πρῶτο βραχὺ στοιχεῖο τοῦ πρώτου δακτύλου τοῦ στίχου 323: *ἀλλὰ οἶ*· δ) στὸ πρῶτο βραχὺ στοιχεῖο τοῦ τέταρτου δακτύλου τοῦ στίχου 325: *ποδῶν δέ οἶ*. Οἱ δύο πρῶτες εἶναι οἱ βαρύτερες περιπτώσεις χασμωδίας, στίς ὁποῖες παραμένει τὸ μακρὸ στὴ θέση τοῦ ποδὸς πρὶν ἀπὸ τὸ φωνῆεν (πρῶτο εἶδος)²⁰. Τὸ πρῶτο παράδειγμα εἶναι σαφῶς ἀντίθετο πρὸς τὴ συνήθεια τοῦ Νόννου, τὸ δεύτερο ὅμως βρίσκεται μέσα στὰ πλαίσια τῆς νοννιακῆς πρακτικῆς καὶ ὀφείλεται σὲ μίμησι τοῦ Ὀμήρου (Ξ 220: *ῥῆ ἐνι πάντα τετεύχεται*). Ἡ τρίτη

βραχὺ ληκτικὸ φωνῆεν καὶ σὲ λέξη πού ἀρχίζει ἀπὸ φωνῆεν, ἐκτὸς τῆς Ὀμηρικῆς στεριότυπης ἐκφράσεως *πρὸ ἄστεος* πού συναντοῦμε στὸν στ. 39.84, βρίσκουμε πρὶν ἀπὸ τοὺς τύπους τῆς προσωπικῆς ἀνωνομίας οἶ καὶ ἔ, οἱ ὁποῖοι πάντοτε ἀκολουθοῦν φωνῆεν. Πβ. Maas, ὁ.π., § 133.

17. Maas, ὁ.π.

18. Maas, ὁ.π., § 133: ἡ μόνη περίπτωσι πού τὸ δίγαμμα ἔχει μετρικὴ ἐπίδραση στὸν Νόννο εἶναι ἡ χρῆσι, λόγῳ μίμησι τοῦ Ὀμήρου, τῶν τύπων τῆς προσωπικῆς ἀνωνομίας τοῦ τρίτου προσώπου, γιὰ τὴν ἀποφυγὴ τῆς χασμωδίας.

19. Σχετικὰ μὲ τὴ λειτουργία τοῦ δίγαμμα (F) βλ. Knös, O. W., *De digammo Homericō quaestiones*, Upsaliae 1873, καὶ Athanassakis, ὁ.π., σ. 50 κ.έ.

20. Στὸν στίχο 97 (*κραδίην, αἰδῶς δέ μιν*) δὲν ὑπάρχει χασμωδία, καθὼς δεχόμεστε τὴ διόρθωσι τοῦ Francius τῆς γραφῆς *κραδίη* ἢ *κραδίη* πού παραδίδουν τὰ χειρόγραφα. Ἐξάλλου, στὸν στίχο 210 (ἐμοί τινα) ἔχει γίνε ἀποδεκτὴ ἀπὸ ὅλους τοὺς μελετητὲς καὶ ἐκδότες ἡ διόρθωσι τοῦ van Lennep *τινα* τῆς γραφῆς τῶν χειρογράφων *ἓνα*· πβ. καὶ Νόννου 1, 336: *ἰσοφυῆ τινα ταῦρον*. Ἀκόμη, στὸν στίχο 219 θεωροῦμε ὀρθὴ τὴ διόρθωσι τοῦ Wakefield *εἰ δ' ἔτεόν γ'*, μὲ τὴν ὁποία ἀποφεύγεται ἡ χασμωδία, τῆς γραφῆς τῶν κωδίκων *εἰ ἔτεόν δ'*, ἀν καὶ ἡ τελευταία βέβαια εἶναι ὁμηρικὴ φράσι πού χρησιμοποιεῖται καὶ ἀπὸ τὸν Νόννο.

καὶ ἡ τέταρτη περίπτωση, στὶς ὁποῖες παραμένει τὸ βραχὺ στὴν ἄρση τοῦ ποδὸς πρὶν ἀπὸ φωνῆεν (τρίτο εἶδος), βρίσκονται πρὶν ἀπὸ τὸν τύπο οἱ τῆς προσωπικῆς ἀντωνυμίας τοῦ τρίτου προσώπου καὶ ὀφείλονται ἐπίσης σὲ ὁμηρικὴ ἐπίδραση πού παρατηρεῖται καὶ στὸν Νόννο, ποτε ὅμως σὲ θέση διλογου στοιχείου²¹. Ἐντούτοις, στὶς δύο αὐτὲς περιπτώσεις οὐσιαστικά ἡ χασμωδία δὲν εἶναι πραγματικὴ παρὰ μόνον φαινομενικὴ, λόγῳ τοῦ δίγαμμα (F).

Βάσει ὧσων προαναφέρθηκαν, θὰ ὑποστηρίζαμε ὅτι ὁ ποιητὴς αὐτὸς ἔχει τὴν τάση νὰ ἀποφεύγει τὴ χασμωδία καὶ εἶναι σύμφωνος ὡς πρὸς τὸ ζήτημα αὐτὸ μὲ τὸν Νόννο, φαίνεται ὅμως ὅτι εἶναι αὐστηρὸς ἀπὸ τὸ πρότυπό του στὴν ἀντιμετώπισή της²².

Τρόποι θεραπείας τῆς χασμωδίας

Εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ ποιητὲς ἀποφεύγουν τὴ χασμωδία μὲ διάφορους τρόπους, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ κυριότεροι εἶναι ἡ ἐκθλιψη, ἡ προσθήκη εὐφωνικῶν συμφώνων (κυρίως του -ν) καὶ ἡ ἐπικὴ βράχυνση. Τοὺς τρόπους αὐτοὺς θὰ τοὺς πραγματευθοῦμε στὴ συνέχεια. Ἐπιπλέον ἐκτὸς αὐτῶν παρατηροῦνται —σπανιότερα φυσικά— τὰ φαινόμενα τῆς κράσεως, τῆς ἀφαιρέσεως ἢ συναλοφῆς, τὰ ὁποῖα συμβάλλουν στὴ θεραπεία τῆς χασμωδίας.

Ὡς γνωστὸν, κράση ὀνομάζεται ἡ συγχώνευση σὲ ἓνα μακρὸ φωνῆεν ἢ δίφθογγο τοῦ καταληκτικοῦ φωνήεντος ἢ δίφθογγου μιᾶς λέξεως μὲ τὸ ἄρктиκὸ φωνῆεν ἢ δίφθογγο τῆς ἐπόμενης λέξεως²³. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ εἶναι σπάνιο στὴν ἐπικὴ ποίηση δὲν παρατηρεῖται σχεδὸν ποτὲ οὔτε στὸν Νόννο²⁴, οὔτε στὸν Μουσαῖο οὔτε στὸν Κόλλουθο²⁵.

Ἀφαίρεση ἐξάλλου ὀνομάζεται ἡ ἀποκοπὴ τοῦ ε (καὶ σπανιότερα τοῦ α) στὴν ἀρχὴ κάποιας λέξεως πρὶν ἀπὸ λέξη πού λήγει σὲ μακρὸ φωνῆεν ἢ δι-

21. Πβ. Ὀμήρου Ζ 16: ἀλλὰ οἱ οὐ τις τῶν γε τότε ἤρακεσε λυγρὸν ὄλεθρον καὶ Νόννου 5, 299: ἀλλὰ οἱ οὐ χραίσμησε ποδῶν δρόμος.

22. Πβ. Kost, von K., *Musaios. Hero und Leander*, Bonn 1971, σ. 55 καὶ Nardelli, M. L., 'L' esametro di Museo', *Koinonia*, τ. 9 (1985), σ. 163.

23. Maas, ὁ.π., §122· Σταματάκου, Ἰ., 'Ἱστορικὴ Γραμματικὴ τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς α(Βιβλιοπρομηθευτικῆ)', Ἀθῆναι 1990, σ.47.

24. Μοναδικὴ περίπτωση κράσεως στὰ Διονυσιακὰ βρίσκουμε στὸν στίχο 3,276: οὔνεκα γαίη.

25. Στὴν ἐκδοση τοῦ Κολλούθου ἀπὸ τὸν Orsini (*Colluthos, L' Enlèvement d' Hélène* (Budé), Paris 1972, σ. 12) σημειώνεται κράση μία καὶ μόνον φορὰ στὸν στίχο 251: «καλὸς ἔην κάκεινος ἐπ' ἀγλαῆσι προσώπου». Ὅμως τὴ γραφὴ «κάκεινος» δὲν τὴν δέχονται ὅλοι οἱ ἐκδότες· ὁ Livrea (*Colluto. Il ratto di Elena* (Patron), Bologna 1968, σ. 34) στὴ δική του ἐκδοση υἱοθετεῖ τὴ γραφὴ «καὶ κείνος» πού παραδίδουν τὰ περισσότερα χειρόγραφα καὶ πού, κατὰ τὴ γνώμη μας, εἶναι ἡ ὀρθότερη.

φθογγο, κυρίως μετά από μη και ἤ²⁶. Με τὸν ὄρο συναλοιφή ἀποδίδεται ἡ διαδικασία κατὰ τὴν ὁποία δύο συνεχόμενες φωνηεντικές συλλαβές (ἢ πρώτη στὸ τέλος μιᾶς λέξεως καὶ ἡ δεύτερη στὴν ἀρχὴ τῆς ἐπόμενης) συγχωνεύονται σὲ μία μὲ συναίρεση (δηλ. συγχώνευση τῶν φωνηέντων σὲ ἓνα μακρὸ φωνῆεν ἢ δίφθογγο), ἢ μὲ κράση ἢ συνίζηση (συμπροφορά / συνεκφώνηση) τῶν φωνηέντων σὲ μία μακρὰ συλλαβή, ὥστε νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ χασμωδία²⁷. Τὰ φαινόμενα τῆς ἀφαιρέσεως καὶ τῆς συναλοιφῆς δὲν παρατηροῦνται καθόλου στὴν ἐπικὴ ποίηση τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος ὡς τρόποι θεραπείας τῆς χασμωδίας, ἐνῶ παρατηροῦνται σποραδικὰ στοὺς προγενέστερους ἐπικούς ποιητές²⁸.

α. Ἐκθλιψη

Ἐκθλιψη²⁹ ὀνομάζεται ἡ ἀποβολὴ τοῦ τελικοῦ βραχέος φωνήεντος μιᾶς λέξεως, πρὶν ἀπὸ λέξη ἢ ὁποία ἀρχίζει ἀπὸ φωνῆεν ἢ δίφθογγο³⁰. Συμβαίνει—ὡς γνωστὸν—μεταξὺ δύο ἀνεξάρτητων λέξεων ἢ λέξεων ποὺ βρίσκονται σὲ σύνθεση, δηλαδὴ στὸ ἐσωτερικὸ τῶν συνθέτων³¹.

Δυνατότητα ἐκθλίψεως ἔχουν ὅλα τὰ βραχέα φωνήεντα μὲ ἐξαιρέση τὸ υ. Ἐπίσης, κάτω ἀπὸ συγκεκριμένες προϋποθέσεις, μποροῦν νὰ ἐκθλιβοῦν οἱ δίφθογγοι *αι* καὶ *οι*³². Τὸ ἐκθλιβόμενο φωνῆεν δὲν ἔχει καμία προσωδιακὴ ἰσχὺ. Ὁ ὀξύς ἢ βαρὺς τόνος ποὺ τυχὸν ὑπάρχει στὸ ἐκθλιβόμενο φωνῆεν τῶν ἀκλιτων χάνεται, ἐνῶ σὲ ὅλες τὶς ἄλλες λέξεις ἀναβιβάζεται στὴν παραλήγουσα ὡς ὀξεῖα³³.

Ἐκτὸς τοῦ υ, ποτὲ δὲν ὑφίστανται ἐκθλιψη στὴν ἐπικὴ ποίηση:

—Τὰ *ἄ*, ο τῶν μονοσύλλαβων λέξεων καὶ συγκεκριμένα ποτὲ δὲν ἐκθλιβεται τὸ φωνῆεν στίς λέξεις *ὄ*, *ἔ*, *τά*, *τό*, *πρό*.

26. Swyth, W. N., *Greek Grammar*, Cambridge 51968 (=1920), σ. 24.

27. Βλ. ὁ.π., σσ. 21-22· ἐπίσης βλ. West, ὁ.π., σσ. 12-14.

28. Maas, ὁ.π., § 122.

29. Σχετικὰ μὲ τὸ φαινόμενο αὐτὸ βλ. West, ὁ.π., σσ. 10-11· Maas, ὁ.π., §121· Σταματάκου, Ἰ. Ἱστορικὴ Γραμματικὴ τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς ("Βιβλιοπρομηθευτικὴ"), Ἀθήνα 41990, σσ. 46-47· Athanassakis, ὁ.π., σ. 8 κ.έ.· Allen, W. S., *Vox Graeca: Ἡ προφορὰ τῆς ἑλληνικῆς τὴν κλασικὴ ἐποχὴ* (μετάφραση Κάραλη Μ. - Παράσογλου Γ. Μ.), (Ἰνστιτούτο Νεοελληνικῶν Σπουδῶν) Θεσσαλονίκη 2000 σ. 123 κ.έ.

30. Βλ. Korzeniewski, D., *Griechische Metrik*, Darmstadt 1968, σ. 26.

31. Ἡ παρουσία φυσικὰ τῆς δασείας στὴν ἀρχὴ κάποιας λέξεως δὲν ἐμποδίζει τὸ φαινόμενο· βλ. Maas, ὁ.π., "Ἄλλωστε, αὐτονόητο εἶναι ὅτι ἡ μετρικὴ δὲν ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἐκθλιψη στὸ ἐσωτερικὸ τῶν συνθέτων, γιὰ τὴν ὁποία βλ. Σταματάκου, ὁ.π.

32. Βλ. Athanassakis, ὁ.π., σ. 8.

33. Βλ. Σταματάκου, ὁ.π., σ. 47.

— Τὸ ἰ τῶν προθέσεων ἄχρι, μέχρι, περὶ, τῆς ἐρωτηματικῆς καὶ ἀόριστης ἀντωνυμίας τι καὶ τοῦ συνδέσμου ὅτι³⁴.

Ἡ διαδικασία τῆς ἐκθλίψεως ὑπόκειται σὲ ὀρισμένους περιορισμούς οἱ ὁποῖοι ὀφείλονται στὸν στίχο. Στὸ ποιητικὸ κείμενο, τὸ μέτρο παίζει σημαντικὸ ρόλο στὸν συσχετισμὸ τῶν λέξεων ποὺ συνθέτουν ἕναν στίχο· εἰδικὰ τὸ τέλος τῶν λέξεων μπορεῖ νὰ ὑποστεῖ βασικὲς ἀλλαγές ποὺ ὀφείλονται στὴν ἀλληλεπίδραση τῶν φωνηέντων (ὅπως λ.χ. βράχυνση τῆς φωνηεντικῆς ποσότητος). Ἐνα ἐκθλιβόμενο φωνῆεν στὸν στίχο εἶναι προσωδιακῶς ἀνύπαρκτο, χωρὶς καμία ἀπολύτως μετρικὴ λειτουργία³⁵.

Τοιοτοτρόπως ἡ ἐκθλιψη μπορεῖ νὰ γίνῃ γιὰ μετρικοὺς λόγους. Γιὰ παράδειγμα, μὲ αὐτὴν ἀποφεύγεται ὁ τρίβραχος (υυυ) ἢ ὁ κρητικὸς (-υ-) ῥυθμὸς, ποὺ δὲν χωρεῖ στὸν δακτυλικὸ ἐξάμετρο. Ἦδη ἀπὸ τὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ ἐκδηλώνεται στὴν ἐπικὴ ποίηση ἡ τάση τοῦ περιορισμοῦ τῆς ἐκθλίψεως³⁶. Ἡ ἐκθλιψη τῶν καταλήξεων τῶν οὐσιαστικῶν καὶ τῶν ρημάτων εἶναι σπάνια στὸν Καλλιμάχο καὶ τὸν Νίκανδρο³⁷.

Ὅπως ἔχει ἀποδείξει λεπτομερῶς ὁ Ludwig³⁸, ὁ Νόννος περιορίζει σημαντικὰ τὴ χρῆση τῆς ἐκθλίψεως. Παρατηρεῖται μόνον στὸ 8% τῶν στίχων του. Ἀποκλείει τὸ φαινόμενο αὐτὸ ἀπὸ τίς καταλήξεις τῶν κλιτῶν λέξεων³⁹. Ἡ ἐκθλιψη ἐπιτρέπεται μόνον στίς ἀκλιτες λέξεις: συχνὰ ὑφίσταται ἐκθλιψη τὸ τελικὸ βραχὺ φωνῆεν τῶν προθέσεων ἀπό, ὑπό, ἐπί, κατά, μετά, παρὰ ποὺ ἔχουν πυρρίχιο (υυ) ρυθμὸ· ἐντούτοις, δὲν ἐπιτρέπεται ἡ ἐκθλιψη τοῦ τελικοῦ βραχέος φωνηέντος τῶν προθέσεων τροχαϊκοῦ (-υ) ρυθμοῦ ἀντὶ καὶ ἀμφί, ἐκτὸς ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων⁴⁰. Ἐκθλιψη ὑφίστανται συχνὰ τὰ μόρια καὶ οἱ σύνδεσμοι: δέ, ἀλλά, τέ, εὐδέ, ὅτε, μηδέ· ἐνίοτε, λόγω μίμησης τοῦ Ὀμήρου ἢ κάποιου ἄλλου ποιητῆ οἱ λέξεις: ἄρα, ποτέ, ὁπότε, εἶτε, ἴνα, ἐνθα, ἔτι, οὐκέτι, εἰσέτι, μήτε, γέ⁴¹.

34. Βλ. Σταματάκου, ὅ.π.,· πβ. West, ὅ.π., Smyth, ὅ.π., σ. 23.

35. Βλ. Athanassakis, ὅ.π., σ. 8 κ.έ.

36. Στατιστικὰ στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὴν ἐκθλιψη στοὺς ποιητὲς τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς βλ. Mersinias, St., "On the elision in Oppian", *Δωδώνη* («Φιλολογία»), τ. 24 (1955), σσ. 105-128.

37. Βλ. Maas, ὅ.π.

38. Ludwig, A., *Beiträge zur Kritik des Nonnos von Panopolis*, Königsberg 1873, σσ. 13-36.

39. Μοναδικὴ ἐξαιρέση ἡ ἀντωνυμία τάδε στὸ 5.366, λόγω μίμησης τοῦ Καλλιμάχου βλ. Keydell, ὅ.π., σ. 41*, 19· ἐπίσης West, ὅ.π., σ. 179· πβ. Maas, ὅ.π., § 121.

40. Μόνον στίς φράσεις: ἀντ' ἐμέθεν στοὺς στίχους 9.209, 10.132 καὶ ἀμφ' ἐμέ στοὺς στίχους 25.12, 34.10, 47.175· βλ. Keydell, ὅ.π., σσ. 41*-42*, 19· πβ. Vian, ὅ.π., σ. LV.

41. Σημειωτέον ὅτι ὁ σύνδεσμος ὅτι, ποὺ - ὡς γνωστὸν - δὲν ὑφίσταται ἐκθλιψη, παθαίνει ἐκθλιψη μόνον στὴ φράση ὅμοι ὅτ' ἔξι φορές συνολικά· βλ. σχετικὰ Keydell, ὅ.π., σ. 42*, 19.

Ὁ Κόλλουθος και ὁ Μουσαῖος ἀποκλείουν ὅλες τις κλιτῆς λέξεις⁴², σύμφωνα μὲ τὴν χρῆση τοῦ Νόννου. Ἀπὸ τίς ἀκλιτες λέξεις, ὁ Κόλλουθος δὲν ἐκθλίβει ποτὲ κάποιον ἐπίρρημα, κάτι πού ὁ Νόννος ἐπιτρέπει λόγω μίμησης τοῦ Ὁμήρου στὴν περίπτωση τῶν ποτέ, ἔνθα, ἔτι, οὐκέτι, και εἰσέτι⁴³. Ὁ Μουσαῖος ἀπομακρύνεται σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο ἀπὸ τὴν πρακτικὴ τοῦ προτύπου του, καθὼς παρουσιάζει ἕξι τέτοιες περιπτώσεις (5,41%)⁴⁴.

Ὅσον ἀφορᾷ τίς προθέσεις, ὁ Κόλλουθος παρουσιάζει ἕνα ποσοστὸ τῆς τάξεως τοῦ 33,33% ἐπὶ τοῦ συνόλου τῶν ἐκθλιβόμενων λέξεων, τὸ ὑψηλότερο ἀπὸ ὅλους τοὺς ἐπικοὺς ποιητῆς⁴⁵. Ὁ Νόννος παρουσιάζει ποσοστὸ 29,13% και ὁ Μουσαῖος 18,02% ἀντιστοίχως. Οἱ ποιητῆς ἐκθλίβουν τὸ τελικὸ βραχὺ φωνῆεν τῶν προθέσεων ἀπό, ὑπό, ἐπὶ, κατά, παρά, μετά, διά, οἱ ὁποῖες ἔχουν πυρρίχιο ρυθμὸ, ἐνῶ ἀπὸ ἐκεῖνες πού ἔχουν τροχαϊκὸ μία φορά μόνον ὁ Μουσαῖος ἐκθλίβει τὴν ἀμφί.

Βεβαίως ἡ ἐκθλιψὴ τῶν συνδέσμων και τῶν μορίων ἔχει τὴν ἀπόλυτη πλειονότητα τῶν περιπτώσεων. Συνολικὰ τὸ 68,69% τῶν ἐκθλίψεων τοῦ Νόννου, τὸ 66,67% αὐτῶν τοῦ Κόλλουθου και τὸ 76,57% ἐκείνων τοῦ Μουσαίου ἀφοροῦν τοὺς συνδέσμους και τὰ μόρια⁴⁶. Ὁ σύνδεσμος δέ, ὁ ὁποῖος ἐκθλίβεται συχνότατα ἤδη στὴν πρῶτη ἐπικὴ ποίηση, βρίσκεται πέρα ἀπὸ κάθε σύγκριση. Ἐξάλλου, και στὶς τρεῖς ποιητῆς ὁ δὲ ὑφίσταται ἐκθλιψὴ σὲ ὅλα τὰ σημεῖα τοῦ ἐξαμέτρου στὰ ὁποῖα παρατηρεῖται τὸ ἐν λόγω φαινόμενο· συχνότερα ὅμως ἐκθλίβεται στὸ τέλος τοῦ πρώτου ποδός τοῦ τρίτου δακτύλου, καθὼς και στὴν τριημιμερῆ και τὴν ἐφθημιμερῆ τομῆ. Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς ὑπόλοιπους συνδέσμους ἐκθλίβεται ὁ ἀλλά, ὁ οὐδέ, ὁ οὔτε ὁ ὅτε και σπανιότερα οἱ σύνδεσμοι μήτε, μηδέ, ὁπότε, και ἄρα.

42. Ὅσον ἀφορᾷ τὸν Μουσαῖο, ἡ Nardelli (ὅ.π., σ. 164) ἀναφέρει μία μοναδικὴ περίπτωση ἐκθλίψεως τῆς ἀνωθυμίας τάδε, ἀποδεχόμενη τὴν διόρθωση τοῦ Werniche τάδ' ἔειπεν στὴν προβληματικὴ χειρόγραφη παράδοση τοῦ στίχου 272· κατὰ τὴν ἀπόψή μας, εἶναι ὀρθότερη ἡ διόρθωση τοῦ Ludwich παρέπεισεν, γραφὴ πού χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν ποιητὴ και στὸν στίχο 158. Μὲ τὸν τρόπο αὐτό, ἀποκλείεται κάθε κλιτὴ ἐκθλιβόμενη λέξη στὸ ἔργο τοῦ Μουσαίου.

43. Σύμφωνα μὲ τὸν Ortiz de Landaluce, M. S., "Estudio métrico de las Argonáuticas Orficas, II. Heschos prosódico-métricos", *Exc Philol*, τ. 3 (1993), σ. 89), τὸ ἀντιστοιχο ποσοστὸ τοῦ Νόννου εἶναι 1,74% ἐπὶ τοῦ συνόλου τῶν ἐκθλιβόμενων λέξεων.

44. Συγκεκριμένα, ὁ Μουσαῖος ἐκθλίβει τὰ ἐπιρρήματα δεῦρο (στ. 142, στὸ πρῶτο μακρό), μηκέτι (στ. 306, στὸ 1,5), οὐδέποτε (στ. 34, στὸ τέλος τοῦ πρώτου δακτύλου), ποτέ (στ. 76, στὸ 3,5 και 282, στὸ 10), και τάχα (στ. 174, στὸ 6).

45. Βλ. Ortiz de Landaluce, ὅ.π.

46. Ἀντιστοιχα ὑψηλὰ ποσοστὰ παρουσιάζουν και οἱ ποιητῆς τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς· βλ. Ortiz de Landaluce, ὅ.π.

Ἐξάλλου ὁ Νόννος ἐπιτρέπει τὴν ἐκθλιψὴν στὰ ἐξῆς σημεῖα τοῦ ἑξαμέτρου: στὸ μακρὸ τοῦ πρώτου, δευτέρου, τέταρτου καὶ πέμπτου ποδός, σπάνια τοῦ τρίτου⁴⁷. στὸ δεύτερο βραχὺ στοιχεῖο τοῦ πρώτου, δευτέρου καὶ πέμπτου δακτύλου καὶ πολὺ σπάνια στὸ πρῶτο βραχὺ τοῦ τέταρτου καὶ τρίτου δακτύλου⁴⁸. Ἀποφεύγεται συνεπῶς ἡ ἐκθλιψὴ μεταξὺ τῶν δύο βραχέων σὲ ὅλους τοὺς δακτύλους⁴⁹. Ἐπίσης ἀπαγορεύεται στὸ δεύτερο στοιχεῖο ὅλων τῶν ποδῶν, ἂν ἔχουν σπονδειακὴ μορφή, ἐκτὸς τοῦ πρώτου ποδός μόνον, ὅπου ἐκθλιβονται ἀποκλειστικῶς τὰ μόρια δὲ καὶ τὲ στὸ τέλος τοῦ πρώτου σπονδείου⁵⁰. Ἐκθλιψὴ δὲν παρατηρεῖται στὸν τελευταῖο πόδα τοῦ ἑξαμέτρου· ἄλλωστε ποτὲ δὲν γίνεται στὸ τέλος τοῦ στίχου, πράγμα πού ἀπαγορεύεται αὐστηρῶς στὸν δακτυλικὸ ἑξάμετρο ἤδη ἀπὸ τὴν πρῶτη ἐπική ποίηση⁵¹.

Ἐκθλιψὴ συμβαίνει στὸ 32,36% τῶν στίχων τοῦ Μουσαίου, καὶ μόλις στὸ 16,75% ἐκείνων τοῦ Κολλούθου⁵², ὅμως κανεὶς δὲν φθάνει τὸ 8% τοῦ Νόννου. Εἶναι σαφές ὅτι καὶ οἱ τρεῖς ποιητὲς περιορίζουν περισσότερο τοὺς στίχους μὲ ἐκθλιψὴ ἀπὸ ὅ,τι οἱ ποιητὲς τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου⁵³. Ὁ Κόλλουθος βρίσκεται ἐγγύτερα στὸν Νόννο⁵⁴, παρουσιάζεται συγκριτικῶς ἀσυνήθιστα ὑψηλότερο τὸ ποσοστὸ τοῦ Μουσαίου.

Ὁ Μουσαῖος γενικῶς ἀκολουθεῖ τὸν «δάσκαλό» του καὶ ἐπιτρέπει τὸ φαινόμενο στὰ ἴδια σημεῖα μὲ αὐτόν, ἐντούτοις διαφοροποιεῖται βασικᾶ σὲ δύο σημεῖα: (α) στὸ ὅτι ἐπιτρέπει τὴν ἐκθλιψὴν σὲ πολὺ μεγαλύτερο βαθμὸ καὶ (β) στὸ ὅτι δὲν τὴν ἀποκλείει στὸ πρῶτο βραχὺ στοιχεῖο τοῦ πρώτου, δευτέρου καὶ πέμπτου δακτύλου, πράγμα πού δὲν ἀπαντᾷ στὴν πρακτικὴ τοῦ Νόννου⁵⁵.

47. Στὴ θέση τῆς πενητημιμεροῦς τομῆς ἐπιτρέπεται σπανίως κατ' ἐξαιρέση ἡ ἐκθλιψὴ μόνον τοῦ δέ· βλ. Keydell, ὁ.π., πβ., Vian, ὁ.π.

48. Στὸ δεύτερο βραχὺ τοῦ τέταρτου δακτύλου ἐμφανίζεται μόνον στοὺς στίχους 19.197 (μετ' ἀέθλια) καὶ 48.167 (ὑπ' ὀλίξονι), ἐνῶ στὸ δεύτερο βραχὺ τοῦ τρίτου μόνον στὸ 47.257 τὸ δ' ἐτήτυμον· βλ. Keydell, ὁ.π.

49. Vian, ὁ.π.

50. Keydell, ὁ.π.

51. Βλ. Snell, ὁ.π., σ. 24.

52. Πβ. Ortiz de Landaluce, ὁ.π., σσ. 88-89: τὰ ἀντίστοιχα ποσοστά, πού παρατίθενται ἐκεῖ, δὲν συμφωνοῦν ἀπολύτως μὲ τὰ δικά μας στοιχεῖα.

53. Βλ. Ortiz de Landaluce, ὁ.π.: τὸ ποσοστὸ τῶν στίχων μὲ ἐκθλιψὴ στὸν Ἀπολλώνιο Ῥόδιο εἶναι 56%, στὸν Καλλιμάχο 46,3% στὸν Ἄρατο 48,8% καὶ στὸν Νίκανδρο 39,2%.

54. Ὡ ἐκ τούτου δὲν ἰσχύει ἡ διαπίστωση τῆς Nardelli "L'esametro di Colluto", *JOEBYz*, τ. 32, (3 1982), σ. 327 ὅτι ὁ Κόλλουθος τείνει νὰ ἀποφύγει τὴν ἐκθλιψὴν ἀκόμη περισσότερο ἀπὸ τὸν Νόννο.

55. Βλ. καὶ Kost (ὁ.π., σ. 55), ὁ ὁποῖος ἀναφέρει τις ἀκόλουθες ἐκθλίψεις τοῦ Μουσαίου ὡς ἀσυνήθιστες, ὅσον ἀφορᾷ τὸ σημεῖο τοῦ στίχου ὅπου γίνονται: στ. 135:

Ὁ Κόλλουθος φαίνεται ὅτι ἀκολουθεῖ τὴν δική του πρακτική· περιορίζει τὴν ἐκθλιψήν σὲ λιγότερα σημεῖα τοῦ ἑξαμέτρου ἀπὸ τὸν Πανοπολίτη. Ἡ προτίμησή του νὰ τὴν χρησιμοποιεῖ συχνότερα στὸ δεύτερο βραχὺ τοῦ τρίτου δακτύλου, στὸ μέσον δηλαδή τοῦ στίχου, θὰ μπορούσε εὐκόλα νὰ ἐρμηνευθεῖ, ἂν λάβουμε ὑπόψιν τὴν τάση τῶν ποιητῶν νὰ ἀποφεύγουν τέλος λέξεως στὸ σημεῖο αὐτὸ τοῦ ἑξαμέτρου γιὰ νὰ μὴν χωρίζεται ὁ στίχος σὲ δύο ἴσα ἡμιστίχια⁵⁶. Μὲ τὴν ἐκθλιψήν στὸ ἐν λόγω σημεῖο μετριάζεται αἰσθητὰ ἡ ἀκουστικὴ ἐντύπωση δύο ξεχωριστῶν λέξεων, διότι ἡ ἐκθλιβομένη λέξη προφέρεται σχεδὸν μαζί μὲ τὴ λέξη ποῦ ἔπεται⁵⁷. Ἐπίσης ἐπιτρέπει τὸ φαινόμενο στὸ μακρὸ τοῦ πρώτου, δευτέρου καὶ τέταρτου ποδός — ὄχι τοῦ πέμπτου, ὅπως ὁ Νόννος — καὶ στὸ τέλος τοῦ πρώτου ποδός, εἴτε αὐτὸς εἶναι δάκτυλος εἴτε σπονδαῖος. Ἀντίθετα μὲ τὴν πρακτικὴν τοῦ Πανοπολίτη, ἀποφεύγει τὴν ἐκθλιψήν στὸ δεύτερο βραχὺ τῶν υπόλοιπων δακτύλων (μία μόνον περίπτωση στὴ βουκολικὴ διαίρεση), ἐνῶ τὴν ἐφαρμόζει σποραδικὰ στὸ πρῶτο βραχὺ τοῦ πρώτου δακτύλου.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ποιότητα τῶν ἐκθλιβόμενων φωνηέντων, παρατηροῦμε ὅτι ἐκθλιψὴ ὑφίστανται στὰ ἔργα καὶ τῶν τριῶν ποιητῶν μόνον τὰ βραχέα -ε, -ᾱ, -ο, -ι. ἡ δίφθογγος -αι ἐκθλιβεται πολὺ σπάνια μόνον στὸν Νόννο, ἐνῶ ἡ -οι δὲν ἐκθλιβεται σὲ κανέναν ἀπὸ τοὺς τρεῖς ποιητές⁵⁸. Σὲ ὅλους τοὺς ποιητές ὑπερέχει συντριπτικὰ ἡ ἐκθλιψὴ τοῦ -ε, πράγμα εὐλόγο, καθὼς βέβαια συμπεριλαμβάνεται ὁ δέ.

β. Ἐφελκυστικὰ σύμφωνα

Ὡς γνωστὸν στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα ὑπάρχουν τρία σύμφωνα τὰ ἐφελκυστικὰ -ν -κ καὶ ς- τὰ ὁποῖα μποροῦν νὰ τεθοῦν στὸ τέλος κάποιας λέξεως

φίλη μετὰ Κύπριν, Ἀθηναίη μετ' Ἀθήνην· ἡ ἐκθλιψὴ στὸ πρῶτο βραχὺ τοῦ πέμπτου δακτύλου ἀποφεύγεται ἀπὸ τὸν Νόννο, ὅμως λόγω τοῦ παραλληλισμοῦ δὲν ὑπῆρχε κάποια ἄλλη δυνατότητα. Στὸν στίχο 163 (ἀμφ' ὄμοισιν) τὸ πρότυπο εἶναι ὁμηρικόν, καθὼς στὸν Νόννο ἀπαντᾷ μόνον ἀμφ' ἐμέ Keydell, (ὁ.π., σ. 42*). Ἀκόμη εἶναι ἀσυνήθιστες οἱ ἐκθλιψεῖς τῶν στίχων 306 (Μηκέτ') - στὰ Διονυσιακὰ μία μόνον φορά οὐκέτ' (19, 23) - 174 (τάχ' ἄν) καὶ 274 (Ἀλλ')· ἡ τελευταία ἐκθλιψὴ τοῦ ἀλλά στὸ μακρὸ τοῦ δευτέρου ποδός εἶναι σπάνια. Πβ. Nardelli, "L' esametro di Museo", ὁ.π., σ. 164.

56. Βλ. Ο' Neil, Eug., "The Importance of Final Syllables in Greek Verse", *TAPHΑ*, τ. 70 (1939), σ. 105 κ.έ.· ἐπίσης βλ. Λυπουρλή, ὁ.π., σ. 26.

57. Π.χ. στὸν στίχο 375 τοῦ Κόλλουθου οὕτω καλλικόμοιο μεθ' ἁρμονίην Ἀφροδίτης, οἱ λέξεις μεθ' ἁρμονίην προφέρονται στενά μεταξύ τους σὰν μία λέξη (ἀποτελοῦν ἄλλωστε μία μετρικὴ λέξη) καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ἀποφεύγεται ἡ ἄσχημη ἐντύπωση ποῦ δίδει στὸν στίχο ὁ χωρισμὸς του σὲ δύο ἴσα μέρη.

58. Ὡς γνωστὸν, ὅλα αὐτὰ τὰ φωνήεντα καὶ οἱ δίφθογγοι εἶναι δυνατόν νὰ ἐκθλιβοῦν· βλ. West, ὁ.π., σ. 10· πβ. Maas, ὁ.π., § 121.

χωρὶς καμία ἐπίδραση στὴ σημασία τους. Οἱ ὄροι ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὰ σύμφωνα αὐτὰ εἶναι πολλοί: ἔχουν ὀνομασθεῖ κινητά, τελικά, ἢ παραγωγικά⁵⁹. Ὁ ὄρος *ἑφελκυστικόν*⁶⁰ ὡς προσδιοριστικός τῶν ἐν λόγῳ συμφώνων (κυρίως ὅμως τοῦ -ν) ἀπαντᾷ γιὰ πρώτη φορά στὸν βυζαντινὸ γραμματικὸ τοῦ ἔκτου αἰῶνα μ.Χ. Γεώργιο Χοιροβοσκῷ, ἀλλὰ πρέπει νὰ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ σὲ πρῶιμότερες ἐποχές⁶¹. Ἐξάλλου τὰ σύμφωνα αὐτὰ ὀνομάζονται καὶ *εὐφωνικά*, ἀφοῦ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ λόγους εὐφωνίας, δηλαδὴ γιὰ τὴν ἀποφυγὴ τῆς χασμωδίας⁶².

Οἱ ἀρχαῖοι γραμματικοὶ θεωροῦσαν μόνον τὸ -ν ὡς κινητὸ σύμφωνο⁶³. Τὸ -ς ὀνομάστηκε ἔτσι σὲ νεώτερες ἐποχές, ἐνῶ τὸ κινητὸ -ν προστίθεται μόνον στὴν ἀρρηση σὺ. Ἔτσι ὡς γνωστὸν ἔχουμε οὐκ πρὶν ἀπὸ ψιλὴ καὶ οὐκ πρὶν ἀπὸ δασεία⁶⁴.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ ἐφελκυστικὸν -ς αὐτὸ ἔχει πολὺ περιορισμένη παρουσία στὰ ἔργα καὶ τῶν τριῶν ποιητῶν. Συγκεκριμένα ὁ Μουσαῖος καὶ ὁ Κόλλουθος τὸ χρησιμοποιοῦν μόνον σὲ τέσσερις περιπτώσεις ἕκαστος καὶ τὸ προσθέτουν ἀποκλειστικῶς στὴν ἐπικὴ λέξη *πολλάκι*, ὅταν αὐτὴ βρίσκεται πρὶν ἀπὸ φωνῆν⁶⁵. Σὲ κάθε περίπτωση ἡ λέξη αὐτὴ καλύπτει τὸν πρῶτο δάκτυλο τοῦ στίχου, ἐνῶ στὸν Νόννο τὴν βρίσκουμε καὶ σὲ ἄλλα σημεία τοῦ στίχου⁶⁶. Προσέτι ὁ Νόννος δύο φορές χρησιμοποιεῖ τὸ ἐπίρρημα *οὕτως*⁶⁷, μία φορά τὴν πρόθεση *μέχρις*⁶⁸, καθὼς καὶ δύο φορές τὴν πρόθεση *ἀμφίς*⁶⁹.

59. Βλ. σχετικὰ Athanassakis, ὁ.π., σ. 29.

60. Ἀπὸ ὅσο γνωρίζουμε, ἡ πληρέστερη μελέτη γιὰ τὸ ἐφελκυστικὸν -ν εἶναι ἡ διατριβὴ τοῦ Isler (*Questiones Metricae, v paragogicum, Gryphiae* 1908). Μελετᾶται μετρικῶς ἡ παρουσία του ἀπὸ τὸν Ὅμηρο ἕως καὶ τὸν Νόννο. Ἀξιόλογα ἐπίσης εἶναι τὰ εὐσύνοπτα ἄρθρα τοῦ Κόντου «Ἐφελκυστικὸν ν» καὶ «Εὐφωνικὸν ν», ὁ.π.

61. Βλ. Κόντου, «Ἐφελκυστικὸν ν», ὁ.π., σ. 445 καὶ «Εὐφωνικὸν ν», ὁ.π., σ. 267.

62. Βλ. Σταματάκου, ὁ.π., σ. 49. Σημειωτέον ὅτι τὸ -ν ἀπὸ ὀρισμένους σύγχρονους μελετητὰς ὀνομάστηκε *παραγωγικόν*. βλ. Isler, ὁ.π., σσ. 1-3.

63. Γιὰ τὸν ὄρο αὐτὸν βλ. Athanassakis, ὁ.π., σ. 30.

64. Βλ. Σταματάκου, ὁ.π., σ. 50.

65. Πρόκειται γιὰ τοὺς στίχους 105, 163, 231 καὶ 228 τοῦ Μουσαίου, καὶ 97 203, 311 καὶ 368 τοῦ Κολλούθου.

66. Ἡ λέξη *πολλάκις* χρησιμοποιεῖται στὰ Διονυσιακὰ 17 φορές συνολικά. Σὲ δώδεκα στίχους καλύπτει τὸν πρῶτο δάκτυλο τοῦ στίχου (στ. 2.648, 20.167, 21.169, 25.234, 27.61, 28.313, 33.104, 34.69, 36.346, 41.82, 44.28 καὶ 46.248), ἐνῶ δύο φορές τοποθετεῖται στὴ βουκολικὴ διαίρεση (στ. 13.459 καὶ 41.22) καὶ τρεῖς καλύπτει τὸν πέμπτο δάκτυλο (στ. 13.371, 25.303, καὶ 37.164).

67. Βλ. Διονυσιακῶν στ. 48.799 καὶ 800, ὅπου ἡ λέξη αὐτὴ καλύπτει τὸν πρῶτο πῶδα.

68. Στὴ στερεότυπη φράση *τέο μέχρις* στὴ θήλεια τομὴ βλ. Διονυσιακῶν στ. 2.569, 31.136 καὶ 35.283.

69. Βλ. Διονυσιακῶν 6.152 καὶ 29.369.

Τὸ ἐφελκυστικὸ -κ ἔχει συχνότερη παρουσία καὶ στοὺς τρεῖς ποιητές. Ἐνίοτε παρουσιάζεται ὡς -χ, διότι ἡ ἐπόμενη λέξη ἀρχίζει ἀπὸ δασυνόμενο φωνῆεν. Συχνότερα τοποθετεῖται στὴν ἐφθήμερη τομῇ (σὲ ποσοστὸ 38,46%).

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν παρουσία τοῦ ἐφελκυστικοῦ -ν μέσα στὸν στίχο, οἱ ἐπικοί ποιητές τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος ἀκολουθοῦν τὸν κανόνα τῶν Ἀλεξανδρινῶν, ὅτι δηλαδὴ αὐτὸ πρέπει νὰ τίθεται, ἐὰν ἡ ἐπόμενη λέξη ἀρχίζει ἀπὸ φωνῆεν, καὶ νὰ παραλείπεται, ἂν ἡ λέξη ποὺ ἀκολουθεῖ ἀρχίζει ἀπὸ σύμφωνο⁷⁰. Ὡς γνωστόν, τὸ σύμφωνο αὐτὸ μπορεῖ νὰ προστεθεῖ στὶς ἀκόλουθες λέξεις: (α) στοὺς ρηματικούς τύπους τοῦ τρίτου ἐνικοῦ προσώπου ποὺ λήξουν σὲ -ε καὶ τοῦ τρίτου πληθυντικοῦ ποὺ λήξουν σὲ -σι, (β) στὴ δοτικὴ πληθυντικοῦ τῶν ὀνομαστικῶν τύπων σὲ -σι, (γ) ἀναλογικῶς σὲ ὀρισμένες ἄλλες λέξεις μὲ τὴν ἴδια κατάληξη (π.χ. *εἰκοσιν*), (δ) στὸν ρηματικὸν τύπο *ἐστί*, (ε) σὲ ἐπικούς τύπους ἐπιρρημάτων ποὺ λήγουν σὲ -κε ἢ -φι, καθὼς καὶ (στ) σὲ ἐπιρρήματα μὲ κατάληξη -θε⁷¹.

Τὸ -ν τὴν παρουσία του προστατεύει τὸ τελικὸ φωνῆεν μιᾶς λέξεως ἀπὸ ἐκθλιψή, κυρίως ὅταν ὑπάρχει μετρικὴ ἀνάγκη καὶ εἶναι ἀπαραίτητο τὸ φωνῆεν. Ἡ χρῆση του -ν ἀποτελεῖ ἕνα προσφιλέστατο τρόπο γιὰ νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ χασμωδία, τὸν ὁποῖο μεταχειρίζονται συχνὰ ὅλοι οἱ ἐπικοί ποιητές.

Ἐντούτοις στὴν πρῶμην ἐπικὴ ποίηση ἡ λειτουργία τοῦ συμφώνου αὐτοῦ ἦταν συνθετότερη⁷². Ὅμως ἔχει διατυπωθεῖ ἡ ἀπόψη ὅτι ὁ Ὀμηρὸς τὸ χρησιμοποιοῦ κυρίως γιὰ νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ χασμωδία⁷³. Γιὰ τὸν ἴδιον λόγο, περισσότερο ἀπὸ ὁποιοδήποτε ἄλλον, τὸ χρησιμοποιοῦ καὶ ὁ Καλλιμάχος καὶ οἱ μεταγενέστεροι ἐπικοί ποιητές⁷⁴, ὅπως φυσικὰ καὶ ὁ Νόννος. Ἐντούτοις, τὸ -ν μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ καὶ πρὶν ἀπὸ λέξη ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ σύμφωνο, ὥστε νὰ γίνῃ θέσει μακρὸ τὸ προηγούμενο φωνῆεν. Στὸς ποιητές τῆς ἑλληνοστικῆς ἐποχῆς ἡ πρακτικὴ αὐτὴ περιορίζεται αἰσθητά⁷⁵. Στὸν Νόννο τὸ

70. Βλ. Athanassakis, ὁ.π., σ. 33· βλ. καὶ Bolling, G. M., *Movable Nu at the End of Homeric verses*, *CPH*, τ. 40 (1945), σ. 181-186.

71. Βλ. Isler, ὁ.π., σσ. 4-5. Ἄλλες λέξεις ποὺ μποροῦν νὰ λάβουν τὸ -ν εἶναι τὸ ἐγκλιτικὸ *νυ* καὶ ἡ προσωπικὴ ἀντωνυμία *ἐγώ*, οἱ ὁποῖες ὅμως δὲν ἀπαντοῦν στὰ ἔργα τῶν μελετώμενων ποιητῶν.

72. Βλ. Athanassakis, ὁ.π., σ. 38 κ.έ.

73. Βλ. Chantraine, P., *Grammaire Homérique*, τ. 1 (Klincksieck, C), Paris 31958 (=1942), σ. 92 κ.έ.

74. Βλ. West, ὁ.π., σ. 152 κ.έ.· βλ. καὶ τοὺς πίνακες τοῦ Isler, ὁ.π., σσ. 38-47.

75. Γιὰ παράδειγμα, στοὺς Ὑμνοὺς τοῦ Καλλιμάχου ἐπιτρέπεται ἡ δημιουργία θέσει μακρᾶς συλλαβῆς μὲ τὴν προσθήκη τοῦ -ν μόνο στὸ μακρὸ στοιχεῖο τοῦ δευτέρου, τρίτου καὶ τέταρτου ποδός βλ. McLennan, G. R., "Enjambement in the Hymns of Callimachus", *Hermes*, τ. 102 (1974), σσ. 200, ἐνῶ στὰ Ἀργοναυτικά τοῦ Ἀπολ-

«εὐφωνικὸν» ν δημιουργεῖ θέσει μακρὰ συλλαβὴ μόνον στὸ μακρὸ τοῦ δεύτερου καὶ τέταρτου ποδός⁷⁶. ἡ ἔκταση παρατηρεῖται μόνον στὸ μονοσύλλαβο ἐγγλιτικὸ κέν, στὰ δισύλλαβα πυρρίχιου ρυθμοῦ (υυ) καὶ μία φορὰ στὴ φράση οὐκ ὄφελέν ποτε⁷⁷.

Ὁ Κόλλουθος εἶναι αὐστηρότερος ἀπὸ τὸν Νόννο, καθὼς δὲν χρησιμοποιεῖ ποτὲ τὸ σύμφωνο αὐτό, γιὰ νὰ καταστήσει θέσει μακρὰ τὴν προηγούμενη συλλαβή· τὸ -ν ποτὲ δὲν βρίσκεται σὲ κανένα μακρὸ ἢ μονοσύλλαβο δίλογο στοιχεῖο. Ὁ Μουσαῖος γενικῶς ἀκολουθεῖ καὶ στὴν περίπτωση αὐτῆ τὴ χρήση τοῦ προτύπου του, καθὼς μόλις σὲ πέντε συνολικὰ στίχους τὸ -ν δημιουργεῖ θέσει μακρὰ συλλαβή. Δύο ἀφοροῦν τὸ μακρὸ στοιχεῖο τοῦ δεύτερου ποδός, καθὼς καὶ δύο ἐπίσης τὸ μακρὸ τοῦ τετάρτου⁷⁸. Μοναδικὴ ἀπόκλιση ἀποτελεῖ ὁ στ. 208 (οὐχ ἔκαθεν γάρ), ὅπου δημιουργεῖται θέσει μακρὰ συλλαβὴ στὸ μακρὸ τοῦ τελευταίου ποδός.

Τὸ ἐφελκυστικὸν -ν ἀπαντᾷ ἐπίσης καὶ στὸ τέλος τοῦ στίχου. Κατ' ἀρχάς, ὀφείλουμε νὰ σημειώσουμε ὅτι οἱ ἐπικοὶ ποιητὲς —ὡς γνωστὸν— ἀδιαφοροῦν γιὰ τὴ χασμωδία ποὺ δημιουργεῖται στὸ τέλος τοῦ στίχου μπροστὰ ἀπὸ τὸ ἀρκτικὸ φωνῆεν τοῦ ἐπόμενου⁷⁹. Ἐντούτοις, τὸ ἐν λόγῳ σύμφωνο χρησιμοποιεῖται στὸ μέρος αὐτὸ τοῦ στίχου, γιὰ νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ χασμωδία⁸⁰.

Σὲ ὅλες τὶς ὑπόλοιπες περιπτώσεις τὸ -ν βρίσκεται σὲ κάποια βραχεία συλλαβή. Συντριπτικῶς συχνότερη στὰ ἔργα καὶ τῶν τριῶν παιητῶν εἶναι ἡ ἐμφάνισή του στὴ θήλεια τομῆ, στὸ πρῶτο βραχὺ τοῦ πέμπτου δακτύλου καὶ στὴ βουκολικὴ διαίρεση. Στὰ ὑπόλοιπα σημεῖα τοῦ ἑξαμέτρου τὸ -ν χρησιμοποιεῖται σποραδικά.

γ. Ἐπικὴ βράχυνση

Ἡ ἐπικὴ βράχυνση (correptio epica) εἶναι —ὡς γνωστὸν— τὸ φαινόμενο τῆς βράχυνσης τῆς ποσότητος ἐνὸς μακροῦ φωνήεντος ἢ διφθόγγου

λωνίου Ῥοδίου ἀπαντᾷ ἐπίσης καὶ στὸ μακρὸ τοῦ πέμπτου καὶ ἔκτου ποδός, καθὼς καὶ στὸ πρῶτο δίλογο μονοσύλλαβο στοιχεῖο· βλ. Isler, ὁ.π., σ. 44, ὅπου ὁ μελετητὴς ὀνομάζει τὸ -ν μὲ τὸν ὄρο παραγωγικόν, λόγῳ τοῦ ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ δημιουργεῖ θέσει μακρὰ συλλαβή.

76. Βλ. Keydell ὁ.π., σ. 40*, 15· Vian, ὁ.π.

77. Στὸν στίχο 7.57 [Βλ. Keydell, ὁ.π.).

78. Πρόκειται γιὰ τοὺς στίχους 11 (πέλεν συνέριθος) καὶ 244 (τοίοισιν προσέλκετο) στὸ 3, 169 (ἔχεν νεύουσαν) καὶ 257 (ὄθεν πνεύσειεν) στὸ 7.

79. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀδιαφορία αὐτῆ βλ. Athanassakis, ὁ.π., σσ. 34-35.

80. Βλ. τοὺς στίχους τοῦ Μουσαίου: 34-35 (...γυναιξίν // οὐδέ...), 136-137 (...γυναιξίν, // ἀλλὰ...) καὶ 200-201 (...βροτοῖσιν // αὐτός...), καθὼς καὶ τοὺς στίχους τοῦ Κόλλουθου: 203-204 (...θυέσσειν // ἔπλεεν...), 248-249 (...χαρίτευσιν // οὐ Δί...), 284-285 (...ἦεν, // ᾧ καί... (καὶ 301-302)...μελέεσσιν // ἀνδρῶν...).

στό τέλος μιᾶς λέξεως, πρὶν ἀπὸ λέξη πού ἀρχίζει ἀπὸ φωνῆεν ἢ δίφθογγο (vocalis ante vocalem corripitur)⁸¹. Φυσικὰ τὸ φαινόμενο αὐτὸ σαφῶς διαφέρει ἀπὸ τὴν ἐκθλιψη ἐνὸς τελικοῦ βραχέος φωνήεντος, διότι τὸ ἐκθλιβόμενο φωνῆεν ἐξαφανίζεται ἐντελῶς χωρὶς καμία προσωδιακὴ ἐπίδραση, ἐνῶ τὸ μακρὸ τελικὸ φωνῆεν, πού ἔχει ὑποστεῖ βράχυνση, δὲν ἐξαφανίζεται, ἀλλὰ χάνει ἀπλῶς τὸ ἥμισυ τῆς μετρικῆς του ποσότητος καὶ λειτουργεῖ προσωδιακῶς ὡς βραχύ. Δὲν συμφωνοῦν ὅλοι οἱ μελετητὲς κατὰ πόσον μετὰ τὴν ἐπικὴ βράχυνση παραμένει τρόπον τινὰ κάποιο εἶδος χασμωδίας ἢ ἐπιτυγχάνεται ἡ θεραπεία τῆς⁸².

Εἶναι δεδομένο πάντως ὅτι ἡ βράχυνση αὐτὴ γίνεται γιὰ νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ χασμωδία⁸³ καὶ —ὡς ἐκ τούτου— θεωροῦμε ὅτι ἐπιτυγχάνεται ἓνα εἶδος θεραπείας τῆς τελευταίας. Ἐξάλλου, μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο καὶ μὲ τὴν ἀπώλεια τοῦ ἡμίσεος τῆς μετρικῆς ποσότητος μετριάζεται ἡ ἀρνητικὴ ἀκουστικὴ ἐντύπωση τῆς ἐπαλληλίας δύο μακρῶν φωνήεντων, ὁπότε εἶναι σαφές ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ γνήσια χασμωδία.

Βράχυνση στὴν ἐπικὴ ποίηση μποροῦν νὰ ὑποστοῦν κυρίως οἱ ἐξῆς δίφθογγοι καὶ φωνήεντα: -αι, -οι, -ου, -ει, -φ, -ω, -η, -η⁸⁴. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως τοῦ ἐξαμέτρου τὸ φαινόμενο περιορίζεται, ὅπως συνέβη καὶ μὲ τὴν ἐκθλιψη. Ἡ συχνὴ χρῆση τῆς correptio epica, που διαπιστώνεται στὸν Ὅμηρο, μειώνεται ἀρκετὰ στὸν Καλλιμαχο⁸⁵. Ὁ Νόννος περιορίζει αἰσθητὰ τὴν ἐπικὴ βράχυνση. Σπανίως χρησιμοποιεῖ λέξεις μὲ καταλήξεις -η, -η, -φ, -ω, πρὶν ἀπὸ ἀρκτικὸ φωνῆεν κι ἀκόμη σπανιότερα μὲ καταλήξεις -ου καὶ -ει. Τὸ φαινόμενο παρατηρεῖται συχνότερα στὶς καταλήξεις

81. Σημειωτέον ὅτι τὸ φαινόμενο αὐτὸ κατὰ τὴν πρώιμη ἐπικὴ ποίηση μποροῦσε νὰ συμβεῖ σπανιότερα καὶ στὸ ἐσωτερικὸ κάποιας λέξεως. Βλ. Maas, ὁ.π., § 129 καὶ Clapp, "On Correption in Hiatus", *CPh*, τ. 1 (1906), σ. 239.

82. Οἱ Athanassakis (ὁ.π., σ. 100 κ.έ.), Clapp, E. B., (ὁ.π.) καὶ Chantraine (ὁ.π., σ. 88 κ.έ.) θεωροῦν ὅτι ἡ βράχυνση αὐτὴ ἀποτελεῖ (ἓνα μετριάσμενο εἶδος χασμωδίας (ἡμιχασμωδία), ἀλλὰ σύμφωνα μὲ τοὺς Maas (ὁ.π.) καὶ West (ὁ.π., σ. 11 κ.έ.) ἡ ἐπικὴ βράχυνση εἶναι φαινόμενο πού θεραπεύει τὴ χασμωδία.

83. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν λέγεται χασμωδικὴ βράχυνση, σύμφωνα μὲ τὴν ἀποψη ὀρισμένων μελετητῶν· βλ. Λυπουρλῆ, ὁ.π., σ. 35.

84. Σπανιότερα τὰ -ᾱ, α, -ευ, -αυ· βλ. Clapp, ὁ.π., σ. 241.

85. Κατὰ τὸν Ortiz de Landaluce (ὁ.π., σ. 99), στὸν Ὅμηρο παρατηρεῖται τὸ φαινόμενο σὲ ποσοστὸ 30,57% ἐπὶ τοῦ συνόλου τῶν στίχων του, στὸν Καλλιμαχο σὲ ποσοστὸ 22,03% ἐνῶ στὸν Νόννο μόλις σὲ 13,30%. Ἡ ἀξία ὅμως τῶν ποσοστῶν αὐτῶν εἶναι σχετικὴ, καθὼς ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τοῦ Clapp (ὁ.π.), προκύπτουν τὰ ἐξῆς: Ὅμηρος 30,1%, Καλλιμαχος: 17,6%, Νόννος 13,6%· ἐπίσης ἡ ἐπικὴ βράχυνση ὑπάρχει στὸν Ἡσίοδο σὲ ποσοστὸ 33,8%, στὸν Ἀπολλώνιο Ῥόδιο 27,2% καὶ στὸν Κόιντο Σμυρναῖο 32,4%.

-οι καὶ -αι⁸⁶, οἱ ὁποῖες ὡς πρὸς τὸν τονισμό λογαριάζονται ὡς βραχεῖες· ἐν-
τούτοις, ἡ ἐπικὴ βράχυνση ἀποφεύγεται σὲ ὀνόματα πρώτης κλίσεως μὲ τὴν
κατάληξη -αι⁸⁷. Ἡ ἐπικὴ βράχυνση τῶν λέξεων *καί*, *ἦ*, *μή*, ἀπαντᾷ μὲ μεγα-
λύτερη συχνότητα κι ἐλευθερία⁸⁸.

Ὁ Κόλλουθος βραχύνει κατ' ἐξοχὴν τὴ δίφθογγο -αι· τὸ ποσοστὸ ἐπὶ τοῦ
συνόλου τῶν περιπτώσεων εἶναι πολὺ μεγάλο: 97,02%. Ὑψηλὸ ποσοστὸ
παρουσιάζει καὶ ὁ Μουσαῖος, πού ἀπομακρύνεται κάπως μὲ 70,69%⁸⁹. Ἐπικὴ
βράχυνση παρατηρεῖται στὸ ἔργο τοῦ Νόννου σὲ ποσοστὸ 13,3% στὸ ἔργο
τοῦ Μουσαίου σὲ ποσοστὸ 16,33%, ἐνῶ σὲ αὐτὰ τοῦ Κολλούθου σὲ ποσοστὸ
15,74%.

Ἡ πλέον συχνὴ λέξη πού ὑφίσταται ἐπικὴ βράχυνση εἶναι ὁ σύνδεσμος
καί, πρᾶγμα πού —ὡς γνωστὸν— συμβαίνει σὲ ὅλους τοὺς ἐπικούς ποιητές.
Ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι στὶς 60 ἀπὸ τις 65 περιπτώσεις τῆς βράχυνσης
του-αι ὁ Κόλλουθος βραχύνει τὸν σύνδεσμο *καί*, καθὼς καὶ στὶς 34 ἀπὸ τις
41 ὁ Μουσαῖος. Στὶς ὑπόλοιπες περιπτώσεις ὄλων τῶν ποιητῶν πρόκειται
γιὰ τὴ βράχυνση τῆς ρηματικῆς κατάληξης -αι⁹⁰.

Ἡ δίφθογγος -οι βραχύνεται ἀπὸ τὸν Κόλλουθο μόνον μίᾳ φορᾷ στὸν
στίχο 177 (*σοι*), ἐνῶ ἀπὸ τὸν Μουσαῖο σὲ 11 περιπτώσεις (18,97%)⁹¹. Πολὺ
σπάνια βραχύνονται οἱ ὑπόλοιπες δίφθογγοι: μίᾳ περίπτωσιν ἔχει ὁ Μουσαῖος
(στ. 337) τῆς -ου, ἡ ὁποία ἀφορᾷ τὸ ἐγκλιτικὸν *που καὶ* εἶναι τελείως ἀντί-
θετὴ μὲ τὴ νοννιακὴ χρῆση. Τὴν -ει βραχύνει ὁ ἴδιος δύο φορές (στ. 193:
ἐπιβρέμει καὶ 246: *φλέγει*). Ἀκόμη, τὸ καταληκτικὸ φωνῆεν -η τὸ βραχύνει
τρεῖς φορές ὁ Μουσαῖος στοὺς στίχους 138 (*ὀλβίη*), 139 (*μακαρτάτη*) καὶ
287 (*γυνή*), ἐνῶ τὸ -ω τὸ βραχύνει μόνον ὁ Κόλλουθος στὸν στίχο 365 (*ἄμφω*).

Ἀπὸ τὰ παραπάνω διαπιστώνουμε ὅτι ὁ Κόλλουθος παρουσιάζεται αὐ-
στηρότερος ὄλων, καθὼς περιορίζει τὸ φαινόμενο μόνον στὴν -αι καὶ κατ'
ἐξαιρέση στὴν -οι καὶ τὸ -ω.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν παρουσία τοῦ φαινομένου στὰ διάφορα σημεῖα τοῦ
ἐξαμέτρου, κατ' ἀρχὰς παρατηροῦμε ὅτι καὶ οἱ τρεῖς ποιητὲς ἀποφεύγουν τὴ

86. Keydell, ὁ.π., σ. 41*, 18· πβ. Vian, ὁ.π.

87. Lehrs, K., *Ouestioniones epicae*, Regimonti 1837, σ. 266· Vian, ὁ.π.

88. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν περίπτωσιν τοῦ *μή*, ἐπιτρέπεται ἡ βράχυνση στὸ πρῶτο βραχὺ
τοῦ πρῶτου δακτύλου καὶ στὸ δεύτερο βραχὺ τοῦ τρίτου, μόνον στὴ στερεότυπη φράση
εἰ μή· βλ. Keydell, ὁ.π.· πβ. Vian, ὁ.π.

89. Τὸ ἀντίστοιχο ποσοστὸ τοῦ Νόννου εἶναι 87,46% (βλ. Ortiz de Landaluce,
ὁ.π., σ. 101).

90. Συγκεκριμένα στοὺς στίχους: 35, 177, 313, 342 καὶ 358 τοῦ Κολλούθου· 13,
64, 144, 199, 204, 208 καὶ 212 τοῦ Μουσαίου.

91. Π.χ. στοὺς στίχους: 23, 126, 132, 149 κ.λπ.

ἐπική βράχυνση στὸ πρῶτο βραχὺ τῶν δίλογων στοιχείων. Τὸ σημεῖο τοῦ ἐξαμέτρου, ὅπου ἐντοπίζεται πιὸ συχνὰ τὸ φαινόμενο, εἶναι τὸ δεύτερο βραχὺ στοιχεῖο τοῦ τρίτου δακτύλου. Τὰ φαινόμενα αὐτὰ παρατηρεῖται καὶ στὸ δεύτερο βραχὺ στοιχεῖο τοῦ πρώτου, τέταρτου καὶ πέμπτου δακτύλου, καθὼς καὶ στὸ πρῶτο βραχὺ τοῦ πρώτου δακτύλου⁹². Κατ' ἐξίραση ἐπική βράχυνση συναντοῦμε στὸ δεύτερο βραχὺ τοῦ δευτέρου δακτύλου⁹³ καὶ στὸ πρῶτο βραχὺ τοῦ πέμπτου δακτύλου⁹⁴.

Συχνότερα ἢ ἐπική βράχυνση συμβαίνει στὸ δεύτερο βραχὺ τῶν δίλογων στοιχείων. Στὸν Κόλλουθο οἱ περισσότερες περιπτώσεις παρατηροῦνται κυρίως στὸ δεύτερο βραχὺ τοῦ τρίτου δακτύλου (71,64%), ὅπου βραχύνεται ἀποκλειστικῶς ἢ δίφθογγος τοῦ *και*⁹⁵. Λιγότερο συχνὰ ἢ βράχυνση αὐτὴ ἀπαντᾷ στὸ δεύτερο βραχὺ τοῦ πρώτου καὶ πέμπτου δακτύλου⁹⁶, ἐνῶ ποτὲ δὲν ἐμφανίζεται στὰ σημεῖα 4 καὶ 8 τοῦ στίχου, στὰ ὁποῖα τὴ χρησιμοποιοῖ ὁ Νόννος. Ἐντούτοις οἱ περιπτώσεις τῶν ρηματικῶν καταλήξεων σὲ -αι τῶν στίχων 35, 177 καὶ 358 στὸ σημεῖο 10 τοῦ στίχου εἶναι τελειῶς ἀντίθετες πρὸς τὴ νοννιακὴ χρῆση⁹⁷.

Ὁ Μουσαῖος βραχύνει ἀρκετὰ συχνὰ, ὄχι ὅμως ὅσο ὁ Κόλλουθος, τὴ μακρὰ συλλαβὴ στὸ δεύτερο βραχὺ τοῦ τρίτου δακτύλου (34,48%)⁹⁸. Ἐπίσης συχνὴ εἶναι ἡ ἐπική βράχυνση στὸ δεύτερο βραχὺ τοῦ τέταρτου δακτύλου (20,69%)⁹⁹ καὶ σπανιότερα τοῦ πρώτου καὶ πέμπτου¹⁰⁰· δὲν σημειώνεται ὅμως στὸ σημεῖο 4 τοῦ στίχου.

92. Keydell, ὁ.π., σ. 41*, 18· ἐπίσης βλ. Maas, ὁ.π., § 129· πβ. Vian, ὁ.π.

93. Μόνο στοὺς στίχους 20.366, 25.489, 33.105, 37.500 καὶ 41.303 (βλ. Keydell, ὁ.π.).

94. Ἀποκλειστικὰ στὴν περίπτωση τῶν ἀντωνυμικῶν τύπων *μοί, σοί, οἱ*· βλ. Lehrs, ὁ.π., σ. 273· Keydell, ὁ.π.· Vian, ὁ.π.

95. Βλ. ἐνδεικτικῶς τοὺς στίχους 2, 26, 33, 38, 48, 65, 67b, 79, 97, 108 κ.λπ.

96. Συγκεκριμένα, στοὺς στίχους: 11, 57, 115, 361 (*και*), 313 (*ἐφομαι*), 342 (*ἴσταται*) στὸ σημεῖο 2 καὶ 35 (*ἔρχεται*), 266, 352 (*και*), 177 (*μαίνεται*) καὶ 358 (*νεμεσίζομαι*) στὸ σημεῖο 10.

97. Βλ. Maas, ὁ.π., § 129: λέξεις τέτοιου τύπου τοποθετοῦνται ἀπὸ τὸν Νόννο μόνον στὸ σημεῖο 2, ὅποτε λέξεις, ὅπως *ἄμαξαι, τετέλεσται* κ.λπ., δὲν ὑπάρχουν στὸ ἔργο του.

98. Π.χ. στοὺς στίχους: 15, 25, 72, 100, 138, 145, 148, 152 (*και*) κ.λπ.

99. Συγκεκριμένα στοὺς στίχους: 13 (*ἀήμεναι*), 64 (*πεφυκέναι*), 132 (*αὐτάγγελοι*), 138 (*δλβίη*), 139 (*μακαρτάτη*), 144 (*ἰάνεται*), 193 (*ἐπιβρέμει*), 199 (*ἀκέσεται*), 246 (*φλέγει*), 269 (*τοι*), 287 (*γυνή*), 325 (*οἱ*). Οἱ περιπτώσεις τῶν στίχων 13, 64, 144 καὶ 199 δὲν εἶναι σύμφωνες μὲ τὴ χρῆση τοῦ Νόννου· βλ. παραπάνω, ὑποσημ. 97.

100. Δηλαδή στοὺς στίχους: 23 (*εἴκελοι*), 82, 191, 248 (*μοι*), 208 (*νήξομαι*) 212 (*ἔσσομαι*), 323 (*οἱ*) στὸ σημεῖο 2, καὶ στοὺς στίχους: 29, 33, 104, 192 (*και*), 204 (*ἔσσεται*) στὸ σημεῖο 10.

Βάσει τῶν παραπάνω, ὁ Κόλλουθος ἀναδεικνύεται αὐστηρότερος ἀπὸ τοὺς δύο ἄλλους ποιητὲς καὶ περιορίζει τὴν ἐπικὴ βράχυνση σὲ λιγότερα σημεῖα τοῦ ἑξαμέτρου σὲ σύγκριση μὲ τοὺς ἄλλους ποιητὲς.

Καὶ τοῦτο τέλος τὸ φαινόμενο ὑπαγορεύεται ἀπὸ μετρικὴ ἀνάγκη, ὅπως εἶδαμε παραπάνω ὅτι συμβαίνει μὲ τὴν ἐκθλιψη. Γιὰ παράδειγμα, στὸ σημεῖο 6 τοῦ στίχου ὁ καὶ (ποὺ στὸ σημεῖο αὐτὸ τοῦ ἑξαμέτρου συνδέει συμπεκτικῶς τὸ πρῶτο καὶ τὸ δεύτερο ἡμιστίχιο τοῦ στίχου) βραχύνεται, διότι σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις προηγεῖται ἢ θήλεια τομὴ καὶ —ὡς ἐκ τούτου— εἶναι ἀπαραίτητο στὴ συνέχεια τὸ δεύτερο βραχὺ στοιχεῖο τοῦ τρίτου δακτύλου.

Οἱ προσωδιακοὶ κανόνες ποὺ ἐφαρμόζει ὁ Νόννος δείχνουν τὴν τάση του πρὸς μία ἰδιαίτερα αὐστηρὴ ρύθμιση στοὺς τρόπους θεραπείας τῆς χασμωδίας: ἐξοβελίζει σχεδὸν ἀπὸ τὸν στίχον τοῦ τὴν ἀθεράπευτη χασμωδία καὶ ἔτσι περιορίζει καὶ ὅλους τοὺς τρόπους ποὺ τὴν θεραπεύουν, δηλαδὴ τὴν ἐκθλιψη, τὴν ἐπικὴ βράχυνση, ἀκόμη καὶ τὴν χρῆση τοῦ εὐφωνικοῦ ν. Ὁ Μουσαῖος κατὰ βάση ἀκολουθεῖ τὴν πρακτικὴν τοῦ δασκάλου του, ἐνῶ ὁ Κόλλουθος φαίνεται ἀκόμη πιὸ αὐστηρὸς ἀπὸ τοὺς ἄλλους δύο.

SUMMARY

Hiatus as an object of metrics and phonology.
The late antiquity's example.

In this paper the phenomenon of hiatus and the manners of its treatment are presented. In late antiquity Nonnus avoids hiatus. Musaeus basically follows his teacher to that issue; hiatus is tolerable in minimum cases and with very few exceptions against the practice of his model. He roughly follows Nonnus in his manners of hiatus' treatment: he remarkably restricts elision and epic correction; he frequently uses the -ν ephelcystic and occasionally the movable -κ and -ς according to the Nonnian practice.

As regards the hiatus, Colluthus has more restrictions than Panyopolites. He does not permit it anywhere in his work. He also restricts the elision and epic correction more than the last one mentioned and he uses more frequently the ephelcystic consonants: mainly -ν and -κ, secondly the -ς.

The detailed analysis of the above matters leads to the conclusion that Musaeus is placed within the school of Nonnus, Colluthus keeps some distinctions and is partly diversified.